

Gender, History, Futures

Report from the XI Nordic Women's and Gender History
Conference, Stockholm, Sweden, August 19–21 2015

Edited by
Daniel Nyström
Johanna Overud

The second volume of the Report series of the Swedish Association for Women's and Gender Historians is a result of the XI Nordic Woman's and Gender History Conference, held in Stockholm, Sweden, in 2015. Contributions in English and Scandinavian languages cover a wide range of research fields, including decolonial feminism, antiquity and gender, cultural history, and feminist biography.

Contributors:

Nina Trige Andersen, Johanna Annola, Jenny Högström Berntson, Sigurgeir Guðjónsson, Lisa Hagelin, Maria Josephson (Björk), Esbjörn Larsson, Annamaria Laviola, Erika Lindgren Liljenstolpe, My Klockar Linder, Lena Larsson Lovén, Sigríður Matthíasdóttir, Grey Osterud, Nadezda Petrusenko, Michael F. Scholz, Emma Severinsson, Þórunn Sigurðardóttir, Birgitta Leppänen Sjöberg, Madina Tlostanova, Helena Tolvhed, Hanne Østhus

ISBN 978-91-7601-848-4

SKOCH
svensk kvinno- och genusforskning

Gender, History, Futures

Report from the XI Nordic Women's and Gender History Conference,
Stockholm, Sweden, August 19–21 2015

Report series of the Swedish Association for Women's and Gender Historians, no 2
/ Sveriges kvinno- och genushistorikers skriftserie, nr 2

Contact:
info@skogh.nu

Editors:
Daniel Nyström, daniel.nystrom@umu.se
Johanna Overud, johanna.overud@umu.se

© 2018 the authors och SKOGH
ISBN 978-91-7601-848-4

Preface	5
Conference Program	7

Keynote

Madina Tlostanova <i>The geopolitics and body-politics of gendered histories, or a shift from antiquarianism to activism</i>	11
---	----

Part 1 – Telling women’s stories

Sigríður Matthíasdóttir <i>Ugifte kvinder som emigrerede fra Island til Kanada og USA 1870–1914: Undersøgelse af det biografiserende kildemateriale</i>	25
My Klockar Linder <i>Barnlöshet och befolkningspolitik</i>	31
Johanna Annola <i>Female biographies, social service and social mobility</i>	40
Sigurgeir Guðjónsson <i>The hysteric women of Iceland in the late 19th century</i>	50

Part 2 – Antiquity and Gender

Birgitta Leppänen Sjöberg <i>Antiken och det genushistoriska perspektivet: empiriska, teoretiska och metodologiska horisonter</i>	61
Lena Larsson Lovén <i>Romerska kvinnors arbete och yrkesidentiteter</i>	68
Lisa Hagelin <i>Nya perspektiv på maskuliniteter i det antika Rom: dygden virtus och frigivna slavar som ett exempel</i>	77
Erika Lindgren Liljenstolpe <i>Roms kvinnliga musiker i rampljuset</i>	85
Jenny Högström Berntson <i>Dolls as votive gifts: objects of devotion and gender ideas</i>	91

Part 3 – Perspectives on the premodern era

Hanne Østhus

Were all servants women? Reflections on the use of gender in research on domestic service..... 103

Grey Osterud

Two patterns of gender relations in rural Norway and Sweden during the capitalist transition: a comparative analysis, c. 1850–1920 112

Dórunn Sigurðardóttir

Voices from the past: Occasional poetry as a historical source..... 121

Annamaria Laviola

Angela and the Virgin- a study of different representations of women as described in the Memoriale of Angela da Foligno (1248–1309) and in Iacopone da Todi's Laude 131

Part 4 – Modern history

Helena Tolvhed

Exercising power? The (post-)feminist politics of the “fit” female body in late modernity..... 139

Emma Severinsson

Moderna kvinnor – friheten som hot 148

Michael F. Scholz

”Stark, oberoende och sexig” – Kvinnobilden i svenska tecknade serier under andra världskriget..... 157

Maria Josephson (Björk)

Sjuka kvinnor mellan två omskrivna sekelskiften: neuroser, stress och kvinnan som samhällsåtgärd 167

Nina Trige Andersen

Filipinas working on invisible frontlines in Denmark 1970s–2010s..... 178

Nadezda Petrusenko

Representations of a Russian Female Terrorist at the Beginning of the 20th century: Hero, Martyr, Woman..... 190

Esbjörn Larsson

Introduktionen av flickors värntjänstutbildning under andra världskriget: En studie av förändrade uppfattningar om kvinnors verksamhetsfär i det totala krigets tidsålder..... 199

Introduktionen av flickors värntjänstutbildning under andra världskriget: En studie av förändrade uppfattningar om kvinnors verksamhetsfär i det totala krigets tidsålder

Inledning

Som framgått av tidigare studier av kvinnor under andra världskriget innebar kriget även för svensk del en tydlig förändring i kvinnors verksamhetsfär. Detta kan delvis förklaras med de påfrestningar som också ett icke krigförande land som Sverige utsattes för, då stora delar av den manliga befolkningen engagerades i militär verksamhet. Kvinnor kom då att inom flera områden överta arbetsuppgifter som män tidigare haft.¹ Studier av kvinnor inom militär verksamhet har visat hur krigsutbrottet även innebar en tämligen abrupt förändring i synen på kvinnors relation till militär verksamhet. I Lottarörelsen som grundades 1924 var tanken inledningsvis att dess verksamhet endast skulle fungera understödande för landets försvar i fredstid och först 1935 formulerades tankar om lottornas eventuella uppgifter i händelse av krig. Av de senare framgick att det fanns en tydlig rågång mellan

1 Rörande Sverige, se ex. Johanna Overud (2005): *I beredskap med Fru Lojal: behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (Stockholm: Stockholms universitet), s. 223–225; För internationell forskning, se ex. Lucy Noakes (2010): "Women and World War II", i (red.) George Kassimeris & John Buckley: *Ashgate Research Companion to Modern Warfare* (Farnham: Ashgate Pub.), s. 223–240; Claudia Goldin & Claudia Olivetti (2013): "Shocking Labor Supply: A Reassessment of the Role of World War II on Women's Labor Supply", *The American Economic Review* 103: 3, s. 257–262.

vad som uppfattades som lämpliga kvinnliga uppgifter (telefonist-, skriv- och samarituppgifter) och mer aktivt deltagande i landets försvar. Denna syn på kvinnors roll i landets försvar kom emellertid att förändras under beredskapsåren och 1943 var det inte mindre än 5 600 svenska kvinnor som tjänstgjorde som luftbevakare och även övades i att skjuta och hantera vapen för självskydd. Intressant nog följdes denna förskjutning av kvinnors verksamhetsfår även av att luftbevakningen i sig omdefinierades, varvid det ofta enformiga spanandet efter fientligt flyg framställdes som en syssla som särskilt lämpade sig för kvinnor.²

Vidare har studier av den så kallade värtjänstutbildningen som infördes vid svenska läroverk och flickskolor under andra världskriget delvis kunnat bekräfta bilden av luftbevakning som en uppgift som under beredskapsåren kom att uppfattas som en lämplig också för kvinnor. Redan i slutet av 1940 pekades målspaning, rapportering och ordonnanstjänst ut som övningsmoment i även flickors värtjänstutbildning, vid sidan om mer traditionellt kvinnliga uppgifter såsom exempelvis sjukvård och barnavård. En närmare analys av övningarna i målspaning, rapportering och ordonnanstjänst har emellertid visat på en något ambivalent inställning till att låta flickor ägna sig åt dessa moment. I och för sig kom flertalet skolor att anordna sådana övningar för sina kvinnliga elever, men det fanns också skolor som inte gjorde det och i samband med remissrundan inför antagandet av den förordning som reglerade värtjänstutbildningen fanns det de som menade att dessa övningar inte borde ingå i flickornas värtjänstutbildning. Vidare går det även att i de lärarhandledningar som Skolöverstyrelsen gav ut 1942 märka en språklig glidning, där flickornas övningar inte lika tydligt som pojkarnas kunde kopplas till en militär praktik. Detta till trots var det emellertid en relativt sett hög andel – 9 procent – av landets skol flickor i åldern 16 till 20 som under läsåret 1941/1942 uppgav att de tjänstgjort som luftbevakare, vilket talar för att deltagande i landets försvar blev en accepterad uppgift också för unga kvinnor under beredskapsåren.³

2 Fia Sundevall (2011): Det sista manliga yrkesmonopolet: genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989 (Stockholm: Makadam), s. 52–56, 63–65.

3 Esbjörn Larsson (2016): ”Att fostras för landets försvar: värtjänstutbildning för pojkar och flickor under andra världskriget”, *Militärhistorisk tidskrift* 2015: 1, s. 89–134.

Syftet med detta paper är att närmare undersöka denna förändrade syn på kvinnors verksamhetsfår i samband med andra världskriget och då närmare bestämt synen på relationen kvinnor och militär verksamhet. Som studierna av såväl Lottakåren som skolornas värntjänstutbildning visat innebar beredskapsåren ett slags omvärdering av vad som betraktades som kvinnliga uppgifter i händelse av krig. Med stöd i de studier som presenteras i detta paper vill jag emellertid hävda att de övningar i exempelvis målspaning, rapportering och ordonnanstjänst för flickor vid läroverk och flickskolor inte var att betrakta som en helt ny kvinnlig verksamhet, utan att de hade en bakgrund i bland annat skolans gymnastikundervisning och flickscoutrörelsens verksamhet.⁴

Skolornas gymnastikundervisning

I den utredning som föregick värntjänstutbildningens införande framhölls tydligt den föreslagna utbildningens nära koppling till den redan befintliga gymnastikundervisningen, såsom den beskrevs i de metodiska anvisningarna för de allmänna läroverken som gavs ut redan 1935, och som även var styrande för andra högre skolformer såsom flickskolor och mellanskolor.⁵ Enligt de sakkunniga var undervisningen i gymnastik nämligen en utmärkt förberedelse för den värntjänstutbildning som skulle introduceras när barnen väl blivit mer mogna. Bland de förberedande moment som kunde introduceras redan vid skolstarten nämndes en rad aktiviteter, bland vilka de s.k. terränglekarna och lägerliv pekades ut som direkt förberedande för värntjänstutbildningen.⁶ Av dessa är det särskilt det förstnämnda momentet som är intressant här, då det sågs som en direkt förberedelse

4 Detta är verksamheter som tidigare berörts i bland annat Pia Lundquist Wanneberg (2004): *Kroppens medborgarfostran: kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919–1962* (Stockholm: Stockholms universitet) respektive Bodil Formark (2010): *Den välsituerade flickan: om den svenska flickscoutrörelsens historia 1910–1940* (Lund: Sekel Bokförlag).

5 Skolöverstyrelsen (1935): *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (Stockholm: Skolöverstyrelsen), s. 3, 195–200; *Värntjänstutbildningssakkunniga (1940): Betänkande och förslag angående värntjänstutbildning för skolungdom* (Stockholm: Nord. bokh. i distr.), s. 21–25.

6 *Värntjänstutbildningssakkunniga 1940*, s. 21, 48–49.

för utbildningen i målspaning, rapportering och ordonnanstjänst.⁷

En närmare beskrivning av terränglekarna ger vid handen att de kunde delas upp i tre olika kategorier: tafattlekar, schnitzeljakter och stig- och spårfinnarövningar, samt smyg- och spejarlekar. Till kategorin tafattlekar hörde mer aktiva lekar som syftade till att fånga en motståndare, såsom kurragömma, rymmare och fasttagare, indianer och vita samt flaggleken. Schnitzeljakterna samt stig- och spårfinnarövningarna handlade snarast om att lära barnen att läsa naturen och kunna följa en stig eller instruktioner i skogsmiljö. Detta var något som övades genom exempelvis jaga räven, fånga tjuven, följa en stig eller ett spår i terrängen. Vad slutligen gällde smyg- och spejarlekarna gick dessa ut på att hitta och identifiera motståndare i terrängen och de lekar man ägnade sig åt var påven bannlyser, smygjakten, björnjakten samt gränsleken.⁸

Mot stöd i detta blir det alltså uppenbart att övningar i att röra sig i naturen och göra iakttagelser utan att själv bli upptäckt gjordes till en del av skolornas gymnastikundervisning och dess friluftsdagar för såväl flickor som pojkar redan fyra år före andra världskrigets utbrott. I vilken mån dessa lekar också initialt kopplades till dess eventuella tillämpning inom militär verksamhet återstår dock att undersöka.

Flickscouternas övningar

Vid sidan om kopplingen mellan gymnastikundervisningen och den värntjänstutbildning som infördes i svenska skolor under andra världskriget finns det också stora likheter mellan den senare och flickscoutrörelsens verksamhet. Att detta var något som var tydligt också i samtiden samt att detta till och med kunde skapa problem framgår av det arbetsmaterial som de värntjänstutbildningssakkunniga lämnat efter sig. Vid de sakkunnigas möte den 4 juli 1940 deltog för första gången gymnastikdirektör Elin Lindelöf, såsom adjungerad expert rörande de kvinnliga elevernas utbildning. I det diskussionsprotokoll som fördes vid detta möte framhöll Lindelöf att, undantaget skjututbildning, borde samtliga föreslagna värntjänstövningar även ingå i flickornas

7 Värntjänstutbildningssakkunniga, s. 28.

8 Metodiska anvisningar ..., s. 199–200; Värntjänstutbildningssakkunniga 1940, s. 28.

övningar.⁹ Det synes därmed redan vid denna tidpunkt ha stått klart att de värntjänstutbildningssakkunniga skulle föreslå att exempelvis målspaning, rapportering och ordonnanstjänst borde ingå också i flickornas övningar.

Vidare diskuterades även flickornas övningar i förhållande till Lot-takårens och flickscouterernas verksamhet vid detta möte. I det sam-manhanget framhöll Lindelöf att man inte borde utbilda flickorna till lottor i syfte att förbereda dem för tjänstgöring i fält. Vidare berättade även gymnastikdirektören Marit Hallström, som var den enda kvinnliga sakkunniga i kommittén, att hon hade blivit upprindad av scoutchefen.¹⁰ Av kommentaren att döma verkar flickscouterernas led-are inte ha varit alltför förtjust i tanken att flickscouterernas verksamhet skulle förknippas med den värntjänstutbildning som de sakkunniga var satta att utreda. Diskussionen vid de sakkunnigas möte utmynnade i att man varken skulle använda ”scout” eller ”lottaverksamhet” för att beskriva flickornas övningar. Trots detta framgår det dock tydligt att bägge dessa verksamheter sågs som viktiga inspirationskällor. Eller som en av de två civila manliga ledamöterna, rektorn vid Norra Real Benkt Söderborg, framhöll: ”Vi får ta saken men ej namnet”.¹¹

Såväl kopplingen till flickscouterernas övningar som scoutrörelsens ambivalenta inställning till värntjänstutbildningen märks vidare även i Sveriges Flickors Scoutförbunds remissvar på de värntjänstutbildningssakkunnigas utredning. Å ena sidan uttryckte man uppskattning över att så många av de övningar man själv ägnade sig åt återfanns i de värntjänstutbildningssakkunnigas förslag, å andra sidan framhölls sär-skilt att man helt tog avstånd från ”att barn och ungdom utbildas och uppfostras för krig”.¹² Exakt vilka likheter som förelåg mellan flick-scouterernas övningar och de övningar som de värntjänstutbildnings-sakkunniga föreslog framgår emellertid inte, utan det enda exemplet som togs upp var de s.k. Red-dig-själv-arbetena.¹³ I det fallet var svaret

9 Diskussionsprotokoll från möte mellan de sakkunniga den 4 juli 1940, Värntjänstutbildnings-sakkunnigas arkiv, vol 1, Riksarkivet (Ra).

10 Troligtvis Sveriges Flickors Scoutförbunds scoutchef, Gerda Bäckström.

11 Diskussionsprotokoll från möte mellan de sakkunniga den 4 juli 1940.

12 Sveriges Flickors Scoutförbund 24/1 1941, nr 68, Eck-dep. 21/3 1941, Ra.

13 Sveriges Flickors Scoutförbund 24/1 1941, nr 68, Eck-dep. 21/3 1941, Ra. Red-dig-själv-

från Sveriges scoutråd, som samlade olika pojkscoutorganisationer, mer utförligt. Där framhölls exempelvis att man inom pojkscoutörelsen ägnade sig åt en rad olika övningar vilka även föreslogs ingå i värtjänstutbildningen. Av särskilt intresse för denna studie är det faktum att man exempelvis framhöll att också målspaning, rapportering och ordonnanstjänst ingick i scouternas övningar, om än med annan benämning.¹⁴

Att liknande övningar också bedrevs inom flickscoutörelsen framgår av Sveriges Flickors Scoutförbunds *Handbok för flickscouter* från 1930.¹⁵ En närmare genomgång av de prov som genomfördes inom Sveriges Flickors Scoutförbund visar i och för sig att verksamheten till viss del synes ha varit förberedelse för en tämligen traditionell kvinno- roll. I provet för att bli scoutflicka av tredje klass krävdes exempelvis att flickan kunde stoppa strumpor och en scoutflicka av andra klass skulle dels "[k]unna koka havregrynsgröt, välling, ägg, potatis, frukt-soppa och choklad samt steka korv", dels "[k]unna sy i knappar och sy knapphål samt laga mindre hål på kläder". Av en scoutflicka av första klass krävdes också att hon "[h]ava sytt scoutblus, scoutklänning eller scoutytterplagg" samt att hon "[k]unna baka bröd, anrätta fisk, köttbullar, ärtsoppa, bruna bönor, rotmos, en stuvning, äppelris, pannkaka, fattiga riddare och kunna ordna matserveringen praktiskt och trevligt". För den flicka som sökte att upphöjas till första klass, men som av fysiska skäl inte kunde ägna sig åt mer ansträngande övningar, föreslogs som ersättningsprov att hon skulle genomföra storrengöring av ett rum samt visa kännedom om såväl giftiga som ätliga svampar och hur de senare skulle beredas och förvaras.¹⁶

Utöver dessa husliga färdigheter fanns emellertid också krav på kunskaper i exempelvis orientering, allehanda knopar, olycksfallsjukvård, simning, tältning, rodd, cykling samt skid- och skridskoåkning.¹⁷ Där-

arbeten gick ut på att lära sig färdigställa, sköta om och reparera personlig utrustning (allt från kläder till cyklar och redskap) samt att lära sig ta vara på nyttiga växter. Värtjänstutbildnings-sakkunniga, s. 37–38.

14 Svenska scoutrådet 25/1 1941, nr 68, Eck-dep. 21/3 1941, Ra.

15 Sveriges flickors scoutförbund (1930): *Handbok för flickscouter* (Stockholm: Sveriges flickors scoutförbund).

16 *Handbok för flickscouter*, s. 44–46, 175, 185–186.

17 *Handbok för flickscouter*, s. 44–46.

till togs också ytterligare några övningar upp, som i detta sammanhang är av särskilt intresse, då de tangerar övningar i målspaning, rapportering och ordonnanstjänst. Dessa utgjordes framförallt av övningar i iakttagelser samt avståndsbedömning. Iakttagelseprovet för tredje klass omfattade en promenad om 300 meter, vilken skulle avverkas på högst 10 minuter. Under provet skulle scoutflickan försöka lägga på minnet vad hon observerade. Allt från väder och geografiska fenomen till människor och djur hon mötte skulle registreras. Vidare poängterades särskilt att observationerna måste vara noggranna. Det räckte inte med att komma ihåg att hon mött en människa, utan hon skulle även registrera vad det var för slags människa och vad människan höll på med. Samma sak gällde även andra fenomen. Passerades ett fält skulle scoutflickan lägga på minnet vad som växte på fältet. Efter vandringen avrapporterade flickan vad hon iakttagit till provledaren, antingen skriftligt eller muntligt.¹⁸

I provet för andra klass fanns ett slags tillämpat prov på iakttagelseförmågan vilket kallades Spårprovet. Den som gjorde det provet skulle följa ett spår på ungefär en kilometer i terrängen. Efter spåret sattes små märken av olika slag ut, vilka tillverkats av kvistar eller stenar som placerats på ett onaturligt sätt i terrängen. Sedan gällde det för den som gjorde provet att upptäcka märkena och efter ett förutbestämt kodsystém avläsa vad de betydde.¹⁹

När det var dags för prov till flickscout av första klass hade kraven på iakttagelseförmåga höjts ytterligare. Flickscouten skulle nu tillryggalägga fem kilometer till fots eller på skidor under högst 2,5 timme. Utrustad med endast kompass, klocka och stegningstabell skulle scouten skaffa sig en bild över terrängen, vilken hon sedan ur minnet skulle förmedla i en rapport som författades direkt efter utflykten. Även om också denna rapport skulle innehålla detaljer om vad scouten mött, synes det ha varit landskapets beskaffenhet som stod i fokus och då särskilt avstånden mellan olika hållpunkter i terrängen.²⁰

18 Handbok för flickscouter, s. 44–46.

19 Handbok för flickscouter, s. 118–199.

20 Handbok för flickscouter, s. 151–152.

Avståndsbedömning var vidare något som tangerades i proven rörande såväl iakttagelseförmåga som orientering för att bli flickscout av tredje respektive andra klass, men i provet för att upphöjas till första klass utgjorde avståndsbedömning även ett eget moment. Kravet var då att eventuella felbedömningar vid avståndsbedömning inte fick överstiga 25 procent gällande varken avstånd eller höjdskillnader. Inom detta område innehöll handboken också en lång rad av exempel på olika tekniker och även beräkningsmodeller som kunde användas för att korrekt bedöma avstånd,²¹ vilket visar på den vikt som lades vid detta moment.

En successiv vidgning av kvinnors verksamhetsfärer?

Som framgått av riktlinjerna för såväl skolornas gymnastikundervisning och friluftsdagar som Sveriges Flickors Scoutförbunds verksamhet, förekom det i dessa verksamheter övningar av färdigheter som kan kopplas till målspaning, rapportering och ordonnanstjänst. I vilken mån skolornas och flickscoutrörelsens verksamhet bidrog till en förändring i synen på kvinnors verksamhetsfär ger denna studie emellertid ingen närmare upplysning om. Därtill krävs fördjupade studier rörande såväl luftbevakningen som de värtjänstutbildnings-sakkunnigas arbete. Värt att notera är dock att flera av de färdigheter som kan kopplas till luftbevakning, målspaning, rapportering och ordonnanstjänst var sådant som flickor hade övats i under flera år före krigsutbrottet. Om inte annat torde detta ha kunnat underlätta när kvinnors verksamhetsfär utökades under andra världskriget.

Fördjupade studier rörande flickornas värtjänstutbildning kan förhoppningsvis bidra till ytterligare kunskap om hur kvinnors verksamhetsfär förändrades under andra världskriget. En intressant aspekt i detta sammanhang är exempelvis hur motståndet mot målspaning för flickor formulerades och i vilken mån detta motstånd tog utgångspunkt i vad som betraktades som lämpliga uppgifter för kvinnor.²² Ett

²¹ Handbok för flickscouter, s. 160–164.

²² Här krävs dock andra källmaterial än exempelvis de remissvar som skickades in med anledning av värtjänstutbildningsutredningens betänkande. I och för sig finns det remissvar som tar upp frågan om det lämpliga att anordna övningar i målspaning, rapportering och ordonnanstjänst för flickor, men de innehåller tyvärr i regel inga mer utförliga resonemang rörande sina ställningstaganden i denna fråga. Se Larsson, s. 110–111.

annat intressant spår att följa är värntjänstutbildningens rötter i scoutrörelsen. Som framkommit här hade såväl flick- som pojkscoutrörelsen en minst sagt ambivalent inställning till värntjänstutbildningen. Å ena sidan sympatiserade man med mycket av dess innehåll eftersom det fanns stora likheter mellan scoutövningarna och värntjänstutbildningens övningar, å andra sidan var man direkt motståndare till de militära inslagen. Det faktum att även flickscouterna övades i färdigheter som kan kopplas till militära färdigheter såsom målspaning är i detta sammanhang högtintressant. Frågan för fortsatt forskning i ämnet är dock vari dessa övningar hade sitt ursprung och i vilken mån de hämtats från exempelvis pojkscouternas övningar.²³

²³ Den svenska flickscoutrörelsen var fram till Bodil Formarks avhandling *Den välsituerade flickan* en närmast obeforskad företeelse. Gällande övningar i iakttagelse och avståndsbedömning visar Formark att dessa övningar ingick i proven för flickscouter redan 1924. Däremot gör Formark ingen jämförelse med de svenska pojkscouternas övningar, utan ställer flickornas övningar istället mot Robert Baden-Powells formuleringar i *Scouting for boys* från 1908. Formark, s. 156–164.